

ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ У СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ

EDUCATIONAL AND CAREER ORIENTATIONS OF UKRAINIAN HIGH SCHOOL STUDENTS IN THE RISK SOCIETY

Статтю присвячено дослідженню освітньо-професійних орієнтацій українських старшокласників у контексті сучасного суспільства ризику. Спираючись на теоретичні підходи У.Бека, М.Дуглас, Н.Лумана, З.Баумана й Е.Гідденса, проаналізовано, як ризику – як об'єктивні, так і суб'єктивно сконструйовані – впливають на освітні рішення молоді. Представлено результати всеукраїнського дослідження «Старшокласник – 2024: життєві та освітньо-професійні плани старшокласників України в умовах війни», проведеного Соціологічною асоціацією України у 2024 році, (N = 2043). Проаналізовано відповіді респондентів на запитання щодо їхніх планів після закінчення школи, мотивацій до здобуття вищої освіти, професій, які вони вважають престижними, привабливими та які вони, найімовірніше, оберуть. З'ясовано, що більшість респондентів цінує вищу освіту, але переважно прагне обрати професії, які не відповідають потребам держави та українського суспільства у воєнний та повоєнний періоди. Молодь орієнтується на гуманітарні та креативні напрями, тоді як інженерні, педагогічні та робітничі спеціальності залишаються непопулярними. Також простежується схильність до самозайнятості та бажання працювати за кордоном, що створює ризики для збереження людського капіталу України й посилення так званого «відтоку мізків». У статті наголошується на необхідності подальших досліджень, спрямованих на вивчення механізмів формування освітньо-професійних орієнтацій молоді за сучасних умов, а також розробки стратегій освітньої політики, що сприятимуть гармонізації індивідуальних уподобань із суспільними потребами.

Ключові слова: освітньо-професійні орієнтації, українська молодь, старшокласники, соціологія молоді, суспільство ризику.

The article is focused on the study of educational and career orientations of Ukrainian high school students in the context of the current risk society. Based on the theoretical approaches of U.Beck, M.Douglas, N.Luhmann, Z.Bauman and E.Giddens, the article analyses how risks – both objective and subjectively constructed – influence the educational choices of young people. The results of the national survey 'High School Student 2024: Life and Educational and Career Plans of Ukrainian High School Students in the Context of War', conducted by the Sociological Association of Ukraine in 2024 (N = 2043), are presented. The article analyses the respondents' answers to questions about their plans after high school graduation, motivations for obtaining higher education, professions that they consider prestigious, attractive and most likely to choose. It was found that the majority of respondents value higher education, but mostly seek to choose professions that do not meet the needs of the state and Ukrainian society in the wartime and post-war periods. Young people are focused on the humanities and creative fields, while engineering, pedagogical and working professions remain unpopular. There is also a tendency towards self-employment and a desire to work abroad, which poses risks to the preservation of Ukraine's human capital and risks intensifying the so-called 'brain drain'. The article emphasises the need for further research aimed at studying the mechanisms of formation of educational and career orientations of young people in the current conditions, as well as developing educational policy strategies that will help harmonise individual preferences with social needs.

Key words: educational and career orientations; Ukrainian youth; high school students; sociology of youth; risk society.

УДК 316.644:316.42
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.71.6>

Беляєва В. О.

магістерка соціології, секретарка
Соціологічної асоціації України

Постановка проблеми. Сьогодні ризик є невіддільним складником життя, зокрема для учнівської молоді, яка стоїть перед важливими рішеннями щодо свого подальшого освітнього й професійного шляху після здобуття середньої освіти. В українському контексті ця проблема загострюється через такі чинники, як війна, економічна нестабільність та невизначеність щодо майбутнього, які створюють додаткові перешкоди для формування освітньо-професійних орієнтацій та планування життєвої траєкторії старшокласників. Сучасні умови в Україні можуть зумовити ситуацію, у якій старшокласники будуть стикатися з труднощами в реалізації своїх освітньо-професійних орієнтацій через низку зовнішніх та внутрішніх обмежень. Серед них важливими є загроза безпеці, вимушене переміщення, зниження якості освіти, обмежений

доступ до різних ресурсів тощо. Водночас актуалізується ще одна проблема: освітньо-професійні орієнтації молоді можуть не завжди відповідати реальним потребам ринку праці та суспільства, що перебуває в стані війни і в перспективі матиме потребу в значних кадрових ресурсах для повоєнного відновлення та розвитку. Отже, можлива суперечність між освітньо-професійними орієнтаціями старшокласників та можливостями їх реалізації за сучасних умов, а також тим, що є та буде затребуваним у суспільстві.

Так, **метою статті** є визначення освітньо-професійних орієнтацій старшокласників у сучасних умовах суспільства ризику.

Виклад основного матеріалу. У сучасній соціології поняття «ризик» актуальне та часто використовуване в дослідженнях. Німецький соціолог

У.Бек запропонував називати сучасний йому соціум суспільством ризику. Утім, цей термін досі доцільний для надання характеристики сьогодиншньому суспільству, зокрема українському.

У.Бек розглядає ризики як ключову характеристику сучасного суспільства, що змінює соціальні структури та взаємини. Він наголошує, що ризики виникають унаслідок людської діяльності, особливо через індустріальний та технологічний розвиток, мають глобальний характер і не прив'язані до конкретних територій [1, с. 22]. Ризики розподіляються нерівномірно, створюючи нові соціальні «позиції ризику», які можуть перетинатися з класовими поділами. Водночас вони мають ефект бумеранга, загрожуючи навіть тим, хто отримує з них вигоду. Прикладом є екологічні катастрофи чи атомне забруднення, актуалізовані через війну росії проти України, зокрема в контексті ризику застосування ядерної зброї. Соціолог підкреслює важливу різницю між багатством і ризиками: якщо багатством людина може володіти та керувати, то ризики роблять людину залежною. У ситуації ризику саме свідомість визначає буття, а не навпаки, як це відбувається в разі класової належності. Так, знання про ризики стають важливими і впливають на людські рішення та дії. Відповідно, старшокласники, здійснюючи вибір щодо здобуття вищої освіти чи майбутньої професії, перебувають не під безпосереднім впливом самих ризиків, а під впливом власного усвідомлення та оцінки цих ризиків.

Британська антропологиня М.Дуглас пропонує розглядати ризик як культурний конструкт, що відіграє роль у формуванні соціальної солідарності й регулюванні поведінки. Вона підкреслює, що ризики не існують самі по собі, а залежать від того, як їх трактують у конкретній культурі та суспільстві [2].

З огляду на ідеї М.Дуглас, навіть коли йдеться про об'єктивні загрози, як-от війна, сприйняття ризику у виборі професії залишається суб'єктивним і формується через колективні уявлення про те, що є бажаним або небажаним, безпечним чи небезпечним. Для старшокласників це означає, що їхній освітньо-професійний вибір часто залежить від соціальних норм та культурних очікувань, які визначають, що треба сприймати як ризик.

Німецький соціолог Н.Луман розмежовує поняття «ризик» та «небезпека». За його визначенням, небезпека є зовнішнім фактором, на який індивід не може вплинути, тоді як ризик пов'язаний з ухваленням конкретного рішення, відповідальність за яке несе сама людина. Учений підкреслює, що ризик не існує як об'єктивна реальність, а формується в процесі комунікації, суспільних оцінок і взаємодії [3]. Також він наголошує на неможливості існування ситуації абсолютної безпеки: будь-який вибір містить певний ризик [3, pp. 27–28]. Стосовно старшокласників це означає, що вибір освітньо-професійної траєкторії завжди пов'язаний із ризиком, а їхнє усвідомлення цього ризику

може суттєво відрізнятись залежно від різних факторів, зокрема місця проживання. Географічне розташування стає соціальною позицією, що визначає актуальність та інтенсивність сприйняття ризиків, пов'язаних з освітньо-професійним вибором у сучасних українських умовах.

Важливо також згадати британського соціолога З.Баумана, який у концепції плинної сучасності наголошує на нестабільності, індивідуалізації та непередбачуваності соціального життя. Він описує ризики як наслідок руйнування стабільних структур та зв'язків, через що люди змушені самостійно відповідати за свої життєві рішення. Використовуючи метафору «рідини», соціолог підкреслює мінливість сучасних умов, у яких індивіди постійно змінюють власні стратегії адаптації до непевності [4].

У контексті старшокласників це означає, що вони сьогодні, імовірно, обирають професії не за прикладом батьків чи з розрахунку на стабільність державної роботи, а керуючись власними здібностями та готовністю брати відповідальність за майбутнє. Окрім того, сучасні умови, вірогідно, формують готовність молодих людей змінювати професію в майбутньому, адаптуючись до нестабільних реалій плинної сучасності.

Британський соціолог Е.Гідденс наголошує на переході від природних до створених людиною («вироблених») ризиків, що є результатом технологічного та наукового прогресу [5, р. 4]. Він підтримує концепцію У.Бека про «організовану безвідповідальність», коли ризики розподіляються серед багатьох суб'єктів без чіткого визначення відповідальних осіб. Для протидії таким ризикам Е.Гідденс пропонує «запобіжний принцип» (precautionary principle), суть якого полягає в уживанні запобіжних заходів навіть у тих випадках, коли потенційні ризики не до кінця зрозумілі або доведені [5, pp. 8–9]. У контексті освітньо-професійних орієнтацій українських старшокласників це означає, що в умовах підвищеної невизначеності вони можуть обирати більш «безпечні» – тобто передбачувані та стабільні – професії, керуючись саме запобіжним принципом, намагаючись уникнути потенційних загроз у майбутньому.

Українська соціологиня Л.Сокурянська аналізувала вплив дистанційного навчання на суспільство, наголошуючи, що цей формат, попри розширення доступу до освіти, може спричинити негативні наслідки на глобальному, соціальному та особистісному рівнях. Зокрема, вона вказує на ризики інтелектуальної деградації через відсутність повноцінного спілкування, послаблення соціальної інтеграції студентів і зниження академічної автономії учнів [6].

В умовах сьогодиншньої кризи, що перевершує навіть пандемію COVID-19, ці ризики особливо загострилися. Як ми зазначали раніше, це може спричинити новий тип освітньої нерівності серед українських старшокласників: між тими, хто навчається дистанційно, і тими, хто має змогу відвідувати навчальні заклади офлайн [7]. Навчання

відбувається в різних форматах і в університетах залежно від безпекової ситуації в регіонах, а тому така ситуація потенційно загрожує нерівними умовами на ринку праці, оскільки випускників онлайн-формату можуть сприймати як менш компетентних порівняно з тими, хто навчався очно.

Важливо також зазначити, що освітньо-професійні орієнтації старшокласників також мають суттєві наслідки для всього суспільства. Від того який професійний вибір робитиме молодь, залежить майбутній розвиток України. Якщо більшість випускників буде орієнтуватися на здобуття освіти в Україні, це позитивно впливатиме на збереження трудового потенціалу країни. Водночас орієнтація на навчання за кордоном посилює проблему «відтоку мізків», що негативно відобразиться на демографічній ситуації та економіці країни.

Розрив між освітньо-професійними орієнтаціями старшокласників і реальними потребами суспільства можна побачити вже зараз. Після війни українське суспільство матиме значні потреби в спеціалістах технічних та інженерних галузей для відбудови інфраструктури. За даними вступної кампанії 2024 року, абітурієнти переважно обирали такі спеціальності, як «Психологія» (49 782), «Менеджмент» (47 813), «Філологія» (44 663), «Право» (40 265) та «Комп'ютерні науки» (33 121) [8]. Натомість інженерні, будівельні та інші технічні спеціальності залишаються малопопулярними серед молоді, що становить ризик нестачі фахівців у критично важливих для відбудови країни сферах. Проблема поглиблює також недостатній інтерес до освітніх і педагогічних спеціальностей, що може призвести до кадрової кризи в українській освіті.

Так, освітньо-професійні орієнтації старшокласників є суспільно важливим питанням, що потребує комплексного аналізу з огляду на довгострокові наслідки їхніх професійних виборів для майбутнього українського суспільства.

Для визначення актуальних освітньо-професійних орієнтацій старшокласників ми звернемося до всеукраїнського дослідження «Старшокласник – 2024: життєві та освітньо-професійні плани старшокласників України в умовах війни», проведеного Соціологічною асоціацією України у жовтні – грудні 2024 року. Дослідження проведено методом онлайн-опитування. У ньому взяли участь 2 043 учні 10–11 класів з Харкова, Одеси, Черкаса та міст Львівської області (Дрогобич, Борислав). Для аналізу дані зважено за регіонами.

Відповідаючи на запитання «Що ви збираєтеся робити одразу після закінчення школи?», 40 % старшокласників зазначили, що планують продовжити навчання в закладах вищої освіти в Україні, 12 % мають намір навчатися за кордоном, 11 % збираються поєднувати навчання з роботою, а 7 % хочуть вступити до закладів професійно-технічної освіти в Україні. Водночас значна частка респондентів (20 %) ще не визначилася зі своїми планами. Близько 2 % опитаних планують піти добровольцями на фронт. Так, загалом 49 % стар-

шокласників чітко планують залишитися в Україні. Щодо інших респондентів важко однозначно стверджувати, оскільки не всі запропоновані варіанти відповідей передбачали уточнення локації перебування (в Україні або за кордоном). Однак про намір виїхати за кордон для продовження навчання заявили сумарно 17 % опитаних.

За допомогою семантичного диференціала вивчено ставлення старшокласників до здобуття вищої освіти. Для оцінювання використано шкалу від –3 до 3, де значення «–3» означало максимальну згоду з негативними характеристиками, а «3» – з позитивними. Якщо поєднати оцінки «2» та «3», можна зазначити, що понад половина старшокласників сприймає здобуття вищої освіти як важливе (53 %), корисне (58 %) та потрібне (51 %). Крім того, 44 % опитаних погодилися, що це необхідний етап життя, натомість 8 % вважають це марною витратою часу (сума оцінок «–3» та «–2»). Водночас більшість старшокласників (70 %) оцінює процес здобуття вищої освіти як складний (сукупність оцінок «–3», «–2» та «–1»). Тож старшокласники усвідомлюють цінність та необхідність вищої освіти, попри те, що вважають процес її здобуття складним.

Розглянемо відповіді старшокласників на запитання про мотивацію здобути вищу освіту для них особисто та їхнього покоління загалом (рис. 1).

Відповіді переважно схожі, однак є кілька відмінностей. Наприклад, близько третини старшокласників зазначили, що для їхнього покоління суттєвим фактором здобуття вищої освіти є бажання батьків, тоді як стосовно себе таку відповідь дали лише 11 % респондентів. Це підтверджує припущення, що думка батьків не має вирішального значення для вибору освітньо-професійних орієнтацій старшокласників.

Відмінності помітні також у відповідях щодо мотивації досягти матеріального благополуччя. 62 % старшокласників вважають цей чинник значущим для свого покоління, водночас щодо себе так відповіли 73 %.

Загалом серед найважливіших мотивів здобуття вищої освіти як для свого покоління, так і для себе старшокласники визначили: можливість досягти матеріального добробуту (62 % та 73 %), здобути професійні знання (58 % та 63 %) й побудувати успішну кар'єру як в Україні, так і за кордоном (52 % та 57 %).

На запитання, чи визначилися вони вже з майбутньою професією, 53 % старшокласників відповіли, що так, тоді як 47 % ще в пошуку.

Старшокласники називають найбільш престижними такі професії та види зайнятості: підприємець / бізнесмен, лікар, юрист (по 52 %), програміст (47 %) і психолог (38 %). Найбільш привабливими особисто для себе вони вважають професії графічного дизайнера (31 %), підприємця / бізнесмена (30 %), психолога (28 %), юриста (25 %) та програміста (23 %). Водночас реально бачать себе в майбутньому в ролі графічних дизайнерів (22 %), психологів (18 %), підприємців / бізнесменів (17 %),

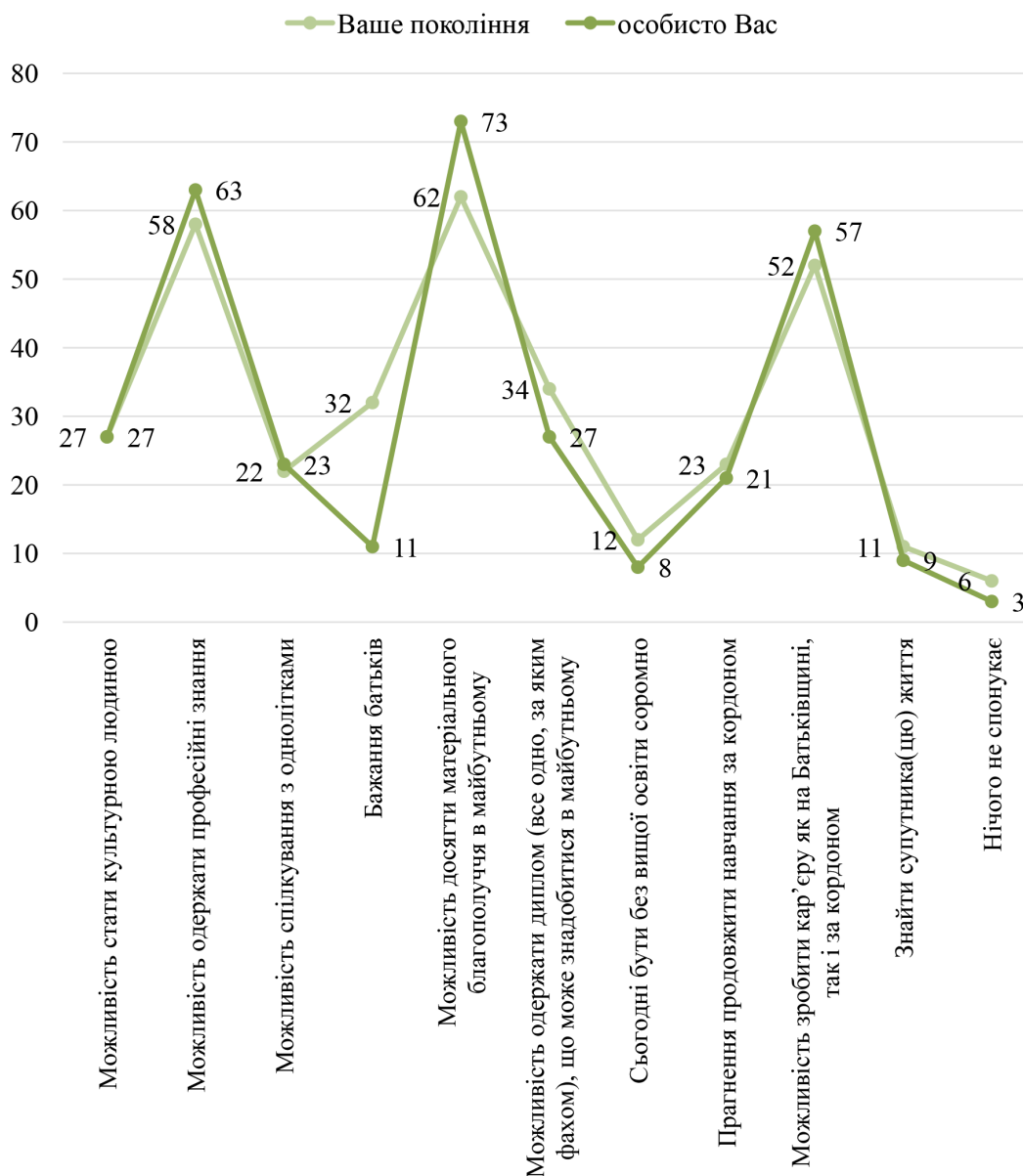

Рис. 1. Розподіл відповідей старшокласників на запитання «Що спонукає здобути вищу освіту...?», 2024 (у % до опитаних)

юристів (16 %), програмістів (15 %), лікарів (14 %) та перекладачів (14 %).

Повертаючись до нашої гіпотези про невідповідність між професійними орієнтаціями старшокласників і потребами українського суспільства, можна зафіксувати її підтвердження. Лише незначна частка старшокласників планує обирати робітничі професії, які критично необхідні для фізичної відбудови країни (4 %), а також професії вчителів (7 %), соціальних працівників, які є необхідними для роботи з вразливими категоріями населення (2 %), та інженерів (6 %). Навіть медичні спеціальності, особливо важливі в умовах війни та повоєнного відновлення, не є пріоритетними серед старшокласників: тільки 14 % хочуть стати лікарями, а медсестрами – лише 3 %.

Стосовно гіпотези про схильність старшокласників обирати «безпечні» професії, які передба-

чають стабільність та передбачуваність на ринку праці, ми не можемо її повністю підтвердити. Вибір старшокласників охоплює різні категорії професій, тому «безпечні» спеціальності не мають панівної позиції. Навпаки, старшокласники переважно прагнуть обирати професії, у яких ризики відіграють значну роль, особливо якщо говорити про самозайнятість.

Щодо місця майбутньої роботи після завершення освіти, то 38 % старшокласників планують заснувати власний бізнес. Ще 24 % прагнуть працювати за кордоном, що свідчить про ризик потенційної втрати людського капіталу України. Водночас лише 14 % опитаних хотіли б працювати в державних підприємствах або установах.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу встановити, що в умовах суспільства ризику освітньо-професійні орієнтації українських старшоклас-

ників формуються під впливом численних зовнішніх і внутрішніх чинників: від безпекових загроз і соціокультурних очікувань до особистісного розуміння ризику. Зокрема, виявлено, що понад половина опитаних планує залишитися в Україні для продовження навчання, однак 17 % зазначають про намір здобувати освіту за кордоном, що свідчить про потенційні загрози «відтоку мізків». Старшокласники визнають цінність вищої освіти, попри усвідомлення її складності. Проте наявна суперечність між обраними професіями та реальними потребами українського суспільства в умовах війни й повоєнного відновлення. Учнівська молодь переважно тяжіє до гуманітарних і креативних професій, тоді як інженерні, педагогічні та робітничі спеціальності залишаються непопулярними, що створює ризики дефіциту кадрів у критично важливих сферах.

Також виявлено, що у відповідях респондентів простежується орієнтація на самозайнятість і гнучкі формати зайнятості, що відповідає умовам плінної сучасності. Це вказує на високий рівень індивідуалізації та відповідальності молоді за власне майбутнє.

Отже, одним із перспективних напрямів подальших досліджень у межах цієї проблематики може бути вивчення чинників формування освітньо-професійних орієнтацій старшокласників, де увага має бути зосереджена на тому, як підвищити їх мотивацію до здобуття суспільно важливих

у сучасних українських реаліях професій. Також важливою проблемою для майбутніх досліджень є прагнення старшокласників здобувати освіту за кордоном. Відповідно, необхідно вивчити, чи є шанси змінити їхню думку та мотивувати їх залишатися в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Beck U., Ritter M. Risk Society : Towards a New Modernity. Sage Publications; 1992. 261 p.
2. Douglas P. M. Risk and Blame: Essays in Cultural Theory (1st ed.). Routledge, 1992. 323 p.
3. Luhmann N. Risk: A Sociological Theory (1st ed.). Routledge, 2002. 236 p.
4. Bauman Z. Liquid modernity. Cambridge, UK : Malden, MA: Polity Press ; Blackwell, 2000.
5. Giddens A. Risk and Responsibility. The Modern Law Review, vol. 62, no. 1, 1999. P. 1–10.
6. Сокурянська Л. Г. Онлайн-освіта як соціальна та індивідуальна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2021. Вип. 15. С. 4–18.
7. Бєляєва В. Нові нерівності в освітньому середовищі України: можливості подолання. Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XXII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (м. Харків, 15 березня 2024 року). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 11–13.
8. Вступ. OCBITA.UA. URL: <https://vstup.osvita.ua/> (дата звернення: 25.03.25)